

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ІСТОРИЦИЗМУ

У статті розглядається проблема історизму й історизму в тлумаченні К. Поппера. Авторка вважає, що з погляду синергетики як історизму, так і історизму в тлумаченні К. Поппера слід вважати крайнощами. Синергетика хоч і не визнає мету історії, але визнає одночасність як упорядкування суспільного хаосу, так і появу нових його видів і форм, що відкриває можливість такого тлумачення історії, яке буде альтернативою версії історизму та історизму К. Поппера.

Сучасна ситуація в Україні загострила багато проблем науки і освіти, в тому числі й питання дослідження історії. Незважаючи на існування багатьох підходів до вивчення історії (цивілізаційний, формаційний, системний та інші), що претендують на роль основоположних, ключові завдання методології історичного дослідження — визначення предмету, понятійного апарату, методів, котрі відіграють засадничу роль у вивченні історії, у повній мірі лишаються нерозв'язаними.

Дається взнаки і догматичне розуміння історії. Воно засноване на абстрактно-утопічних ідеях, довгий час панувало в освіті та науці, а нині також задає «кут зору» тлумачення історії. Якщо десятиліття тому історія тлумачилась під «кутом зору» будівництва комунізму, то тепер — це «курс» на побудову ринкового суспільства або ж на створення громадянського, інформаційного, плюралістичного суспільства тощо. Загалом в царині філософсько-методологічного аналізу історії існує багато нерозв'язаних питань. Одне з них виникло ще в 40-і роки ХХ ст., коли К. Поппер ввів у науковий вжиток термін «історизм», що дещо ускладнило розуміння змісту поняття «історія». Зокрема, виникло питання про те, в якій мірі можна вважати історичними тексти, що описують події життєдіяльності саме під певним «кутом зору», а не «об'єктивно». Розв'язанню цього питання сприяє, на наш погляд, синергетична методологія, яка поки що майже не використовується в історичних та філософсько-історичних дослідженнях. Будучи принципово антидогматичною, вона спроможна сприяти вирішенню завдань філософії історії. Отже, мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати, якою мірою доцільне використання терміну «історизм» в контексті синергетичної методології історичного пізнання. Авторка в цьому сенсі дотримується дослідницько-методологічної стратегії, що розробляється нині в Україні В. Андрущенко, І. Добронравою, В. Лук'янцем, О. Соболь та іншими вченими.

Синергетика — сформована на початку 70-х рр. ХХ ст. філософсько-методологічна дисципліна, яка пов'язана з вирішенням питань самоорганізації — істотно вплинула на природничі і суспільні науки, у тому числі й на історію. Насамперед, синергетика сприяє міждисциплінарному і узагальнено-теоретичному вивченню тих підстав, що становлять основу процесів самоорганізації й еволюції складних процесів. Оскільки історія — і як наука, і як навчальний предмет в системі освіти — належить саме до складних систем, остільки синергетичний методологічний підхід до неї суттєво відрізняється від пануючого ще з ХІХ ст. погляду на історію як на лінійно-хронологічну впорядковану інтерпретацію джерел, тобто документів, даних археології, феноменів культури загалом.

Зокрема, синергетичне дослідження історії засвідчило неспроможність багатьох теорій (цивілізаційної, еволюціоністської та ін.), в основу яких було покладено погляд на історію саме як на лінійно-поступальний рух людства до певної мети. Такий погляд здобув, як відомо, назву «теорія історизму». Правда, в поняття «історизм» дослідники іноді

вкладають різний зміст. Тому зробимо деякі уточнення, що дасть можливість чіткіше окреслити особливості синергетичного дослідження історії.

Насамперед, сучасні дослідники констатують, що корінням історизму сягає християнського провіденціалізму, котрий походить від Августина (354 — 430 pp.) і був використаний Ф. Шеллінгом (1775 — 1854 pp.) в інтерпретації історії. Згідно з міркуваннями Августина і Ф. Шеллінга, історія — це процес, що здійснюється як реалізація Божого плану управління світом. Під впливом таких думок, а також гегелівської метафізики історії, у другій чверті XIX ст. в Берліні виникла німецька історична школа І. Дройзена і Л. Ранке. Поєднанням філософії та богослів'я представники цієї школи, створили специфічну методіку та теорію, згідно з якими історія тлумачилася як утілення Божого задуму. Головним завданням історика, у зв'язку з цим, мало бути виявлення плану Божого творіння шляхом пошуку абсолютно об'єктивної історичної правди. Отже, історичне дослідження нібито мало дати відповідь на запитання: «Як, власне, сталося Боже творіння?» [8, с.880].

Таким чином, історизм, подібно до позитивізму, який також почав формуватися в середині XIX ст., прагнув надати історії форми «точної» науки. Історія, як уявлялося, мала бути строго упорядкованою інтерпретацією «об'єктивних джерел», а дослідник повинен спеціалізуватися на вивченні певної обраної ним епохи, держави або життєвого шляху якоїсь однієї видатної історичної постаті. Отож, під історизмом розумівся погляд на історію як на логічно впорядковану теорію, котра наповнюється дібраними до певної теми документами, описом подій і т.д., що інтерпретуються істориком.

Пропагуючи тематико-предметну спеціалізацію дослідників, цей підхід, по-суті, копіював розділ праці в промисловості і на довгий час зайняв провідні позиції в системі університетської науки в Європі. Загалом він посідав панівне становище до перших десятиліть XX ст., а в Україні, можна сказати, він значною мірою домінує і в наш час. Однак саме з перших десятиліть XX ст. все частіше історики і філософи прагнули відійти від суб'єктивістського зведення історії до дедуктивної логіки міркувань, яка будувалась на спеціалізації довільного ставлення до фактів та до їх використання. Як реакція на суб'єктивізм історизму з'явилися нові методологічні течії — вчення про роль економічного фактора К. Маркса, про культурну історію К. Лампрехта, вивчення суспільства як окремого предмета (соціологія) та еволюційного розвитку людства (позитивізм О. Конта, Г. Спенсера, Г. Бокля) та інші вчення.

Вагомий внесок у критику історизму здійснив філософ К. Поппер в 40-х роках XX ст., якому він надає дещо інше тлумачення, ніж те, що було вироблене у XIX ст. представниками німецької історичної школи. Історизмом К. Поппер називає вже не спосіб пізнання шляхів реалізації Божого замислу, а комплекс світоглядно-філософських тверджень про те, що історія рухається нібито по наперед визначеній канві, всі історичні події відбуваються згідно з обов'язково існуючими об'єктивними законами суспільного розвитку, а неминучий прогрес у розвитку суспільства — це і є нібито суттю історії. Таким чином, К. Поппер розширює трактування історизму, зараховуючи до нього будь-яку провіденціально-фактологічну теорію історичного процесу як лінійно-поступального руху до якогось абсолютного стану або певної мети.

Найяскравішим для XX ст. виразом історизму він вважає марксистське вчення, яке на ґрунті економічного детермінізму і вірі в об'єктивну закономірність визначило комунізм метою історії. Саме на прикладі марксистського вчення К. Поппер прагне проілюструвати неспроможність історизму. Піддаючи критиці хибність уявлень про неухильність розвитку природи й суспільства, філософ вважає, що за допомогою наукових чи раціоналістичних методів, на які прагне спертися марксизм-ленінізм, не можна передбачити хід людської історії. Спростовуючи історизм, К. Поппер, на наш погляд, деякою мірою наближається до критики історії Ф. Ніцше. Він, як і Ф. Ніцше, найдавнішою і найпростішою формою історизму вважає «доктрину обраного народу». Така доктрина

давала виключно теїстичне тлумачення і логічно вимагала «визнати Бога автором вистави, що розгортається на Сцені історії» [3, с.21].

Згідно з доктриною обраного народу, на думку К. Поппера, закон історичного розвитку визначається і збігається з волею невідомого й анонімного Бога.

Іншим витоком історизму К. Поппер вважає вчення Геракліта, котрий уявляв собі світ не як споруду, а радше як один колосальний процес; не як загал усіх речей, а як суму всіх подій, або змін, або фактів» [3, с.25]. Принцип Геракліта «все тече і все міняється» означає, що ніякої сталості немає, а тому все можна тлумачити свавільно. Такі ж підходи К. Поппер спостерігає і у використаному теорією комунізму вченні Платона, котрий вважав, що «всі соціальні зміни є розпадом, загинанням або виродженням» [3, с.32].

При характеристиці погляду на історію Платона та його послідовників К. Поппер вживає термін «методологічний есенціалізм». Він передбачає, що завданням чистого знання або «науки» є розкриття та опис справжньої природи речей, тобто виявлення за їх зовнішністю прихованої внутрішньої реальності чи суті. Заодно К. Поппер протиставляє методологічному есенціалізму методологічний номіналізм. Тобто теорію, яка вимагає замість пошуків того, чим «насправді» є речі, і тим самим замість встановлення їхньої прихованої зовнішніми явищами «істинної» природи, описувати те, як річ поводить себе за різних обставин. Висуваючи на передній план методологічний номіналізм, К. Поппер, отже, намагається виявити певні закономірності чи правила емпірично даної поведінки, якщо такі закони і правила існують. Аналізуючи при цьому есенціалістське домагання кінцевої «точності» і визначеності знань, К. Поппер робить висновок, що це домагання зазнає краху. Натомість він вважає, що «в науці всі справді необхідні терміни повинні бути невизначеними» [4, с.25 — 26]. Терміни, на його думку, — лише знаки, що набувають змісту і смисли лише в межах логіки вузько спеціалізованої теми дослідження. При зміні теми смисл термінів стає іншим, через що вони завжди варіативні.

Але вирішальну роль у зародженні доктрини історизму філософ відводить Г. Гегелю. Вважаючи його прямим послідовником Геракліта і Платона, К. Поппер називає Г. Гегеля «джерелом всього сучасного історизму» і предтечею філософії тоталітаризму ХХ ст., що була представлена переважно марксизмом-ленінізмом. Марксистсько-ленінську філософію К. Поппер визначав як таку, що належить «до найчистішої форми історизму, що будь-коли виникала...» [4, с.69].

Зокрема, К. Поппер піддає критиці переконання К. Маркса в тому, що найсуттєвішою рисою науки є передбачення майбутнього. Спростовуючи економічний детермінізм К. Маркса і пов'язане з цим діалектичне вчення про «історичну необхідність», К. Поппер наполягає на безплідності марксистського методу. Він зазначає, що К. Маркс розуміння історії зводить на манівці: «Правдоподібний аргумент про те, що наука може передбачати майбутнє лише за його обумовленості, тобто якщо (як це і було) майбутнє присутнє в минулому, вкладене в нього, призвів Маркса до хибного переконання, що його науковий метод має засновуватися на виключному детермінізмі» [4, с.95].

Вчення К. Маркса про історичний прогрес і здобуття певної кінцевої мети К. Поппер включає до числа тих аргументів історизмів, згідно з якими швидкість історичного розвитку нібито настільки очевидна, що людина може відчуті соціальні зміни не тільки впродовж свого життя, але спостерігати їх щоденно. Філософ переконаний, що версія марксизму-ленінізму є міфом, тому що важливі революції в суспільстві траплялися і до нашого часу, а констатований Гераклітом феномен перемін перевідкривали в Європі знову і знову. Дотримуючись, по суті, «оказіоналістичної» точки зору, згідно з якою все має випадковий характер, К. Поппер підкреслює, що розвиток суспільства є нібито хаосом унікальних історичних подій, який не можна описати за допомогою універсальних законів. Існування таких законів він заперечує, зазначаючи, що хоча і є в історії певні тенденції, їхнє узагальнення завжди належить тільки до того чи іншого рівня політичного інтересу. Останній слід чітко відрізнити від дослідницького інтересу до особливих подій та їхнього причинного пояснення, що є справою історії, а не політичних доктрин.

Навіть якщо історик і вдається до застосування якихось універсальних законів, то, вважав К. Поппер, вони змістовно постають настільки тривіальними, настільки є частиною нашого загальноприйнятого життя, що ми, як правило, приймаємо їх на віру, замість того, щоб свідомо використовувати. Однак якраз намагання видавати ті чи інші довільно взяті буденні тенденції і звичаї за закони історичного розвитку, з погляду К. Поппера, і були покладені в основу історизму. Всупереч цьому, історичними науками, на думку філософа, можна назвати лише такі науки, які цікавляться виключно специфічними подіями, що доленосно впливають на різні аспекти життя людей.

Таким чином, К. Поппер обґрунтовує погляд на методологію суспільних наук, що орієнтується на індуктивістський підхід і застосовується в природничих та соціологічних науках. Він твердить, що «для історії характерне радше зацікавлення у фактичних одиничних або одноразових подіях, аніж у законах чи узагальненнях» [5, с.161]. Через це замість того, щоб покладатися на «об'єктивні закони історичного розвитку», ми повинні прагнути випробовувати наші суспільні проекти шляхом спроб і помилок за допомогою методу часткових знань і їх застосувань.

Питання існування історичної закономірності, порушене К. Поппером, загалом неодноразово обговорювалось філософами XIX — XX ст. Так, зокрема, К. Ясперс зазначав: «Якщо ми пізнаємо в історії загальні закони (каузальні зв'язки, структурні закони, діалектичну необхідність), то власне історія залишається поза нашим пізнанням. Тому що історія у своєму індивідуальному вигляді неповторна» [9, с.249]. Пояснення історії як цілком збагненого і необхідного поступального розвитку людства філософ вважав лише логічно зручним, але позбавленим смислу тлумаченням історії. Паралельно з цим М. Бердяєв також говорив, що «історія не має безкінечного розвитку в нашому часі, не має закономірності природних явищ саме тому, що історія є присуд («судьба»)» [1, с.161].

Однак це не означає, що історії властива лише невизначеність і вона позбавлена смислу. Найвагомим доказом неможливості передрікання майбутнього ходу історії К. Поппер вважає твердження, згідно з яким якщо й існує розвиток знань людей про себе, то ми не можемо передбачити сьогодні те, що будемо знати тільки завтра. Проте хоча К. Поппер і твердить, що розвиток суспільства є сукупністю унікальних подій, це не означає, що він вважає історію взагалі позбавленою будь-якого сенсу. Тоді чим у такому випадку постає історія? На думку філософа, «не може бути історії такого «минулого, яке насправді мало місце», а можливі, — зазначає К. Поппер, — лише історичні інтерпретації, жодна з яких не є остаточною, і кожне покоління має право на створення власних інтерпретацій» [3, с.291].

Пояснює філософ цю свою думку тим, що доступ до так званих «джерел» обмежений і часто вони не підлягають перевірці. Будучи зібраними згідно з упередженою точкою зору, наприклад, під «кутом зору» якогось закону, їх об'єктивність викликає сумніви. Тому не можна перевірити й достовірність історичних теорій, через що останні, скоріше, правильно буде назвати не теоріями, а тільки інтерпретаціями. У такому розумінні все, на що може сподіватись дослідник, — це створення історичних інтерпретацій, які до того ж вельми хиткі. Групуєчи відповідні факти, можна інтерпретувати історію як історію класової боротьби, як історію релігійних ідей чи боротьбу за «відкрите» суспільство, за владу розуму, за свободу, рівність або за контроль над міжнародною злочинністю. З цього випливає, за К. Поппером, що історичне дослідження не може бути обмеженим чіткими методологічними рамками, оскільки дослідник інтерпретує історію згідно з побудованою на свій розсуд схемою.

Говорячи про історію як про історію політичної влади, К. Поппер, зокрема, наголошує, що сама по собі історія політики позбавлена і мети, і сенсу. Проте він зазначає, що ми спеціально можемо надати їй як одне, так і друге. Філософ у цьому контексті критикує постулат істористів про історичну зумовленість, вбачаючи в ньому присутність прагнення позбутися відповідальності за свої дії, переклавши її на історію.

Отож, на думку К. Поппера, історизм, насамперед, покликаний виправдати людину, незважаючи на будь-які її діяння. Натомість він стверджує: оскільки історія взагалі позбавлена будь-якої мети і сенсу, остільки її результат виступає випадковим і незавершеним. Індивід, як суб'єкт історії, перебуває через це у постійних хитавицях, потрапляючи час від часу в ситуації вибору, невизначеності і сам формує історичну картину.

Якщо історизм має такі суттєві недоліки, то що ж тоді слід вважати історизмом? Історизм у тлумаченні К. Поппера постає як методологія, що визнає непередбачуваність історії і те, що вона перебуває у безладді, хаосі, через що завершенням історичного процесу завжди є невизначеність. Історизм же стверджує, що історичний розвиток зумовлений існуванням суспільних законів і визнає наявність історичної мети. Таким чином історизм, витлумачений як сукупність випадкових подій, що в сумі дають невизначеність, К. Поппер розглядає як альтернативу історизму.

Нагадаємо у зв'язку з цим, що синергетика також визнає випадковість і невизначеність як прикмету історії. Та все ж відмінність синергетичного підходу до історії і історизму, як його розуміє К. Поппер, виявляється істотною. Так, К. Поппер, подібно до істористів, розглядає історію як лінійний, хронологічно впорядкований процес. Крім цього, говорячи про завершення історичного процесу невизначеністю, він тим самим невірно визнає і наявність кінцевої мети, оскільки невизначеність у такому разі і виступає кінцевою метою історії. Отже, фактично історизм Поппера не виходить за рамки історизму, точніше, є історизмом «навпаки». Тобто мета історії, знову-таки, — це опис фактів, але «без мети» і «без кінця», що нібито наближає методологію К. Поппера до синергізму.

Проте, як відомо, синергетичне дослідження виходить з того, що характер сучасного поступу людства визначають не порядок, стабільність і прогнозованість, а навпаки — відсутність стабільності, рівноваги, збалансованості, передбачуваності напрямів розвитку системи. Синергетика хоч і не визнає мети історії, але визнає одночасне як упорядкування суспільного хаосу так і появу нових його видів і форм. Отже, в контексті синергізму історія тлумачиться хоча і позбавленою мети, але не сенсу. Історичний процес розглядається синергетикою в такому порядку, який відкидає однозначну зумовленість, запрограмованість, повну передбачуваність, надаючи великого значення випадковостям, які вона робить головною характеристикою буття. Та все ж історія визнається остільки невизначеною, оскільки «визначається ще і ще раз не лише кожною подією, а й кожним індивідуальним вилученням змісту такої події» [2, с.111]. Тобто, якщо К. Поппер визнає, що історія перебуває у безладді, що в ній не існує певного центру, навколо якого будується дослідження історії, а дослідник може інтерпретувати її довільно, то синергетичне вчення заперечує можливу свавільність дослідження. Зумовлюється це тим, що синергетика розглядає історичний процес як поліцентричний, а центром, залежно від мети дослідження, може виступати як суспільство та динаміка його функціонування в цілому, так і стратегія життя окремої людини.

Такий підхід до подій людського буття дозволяє твердити, що історія — синергетичний процес самоорганізації людської спільноти. Людське суспільство час від часу потрапляє в смугу нестабільності, досягаючи так званої «точки біфуркації». Це ситуація максимального зростання і одночасно подолання хаосу, коли відбувається стихійний, пов'язаний із конфліктами вибір подальшого напрямку розвитку. «Шлях історії, — підкреслює А. Свідзинський, — не є прямим: він пролягає через точки біфуркацій, в яких дороги розгалужуються на багато можливих, але в кожний момент обирається лише одна з цих можливостей» [7, с.119].

Історія в такому разі розуміється як система, що має великий енергетичний потенціал, котрий місцями зростає, місцями зменшується. Така система завжди створює в суспільстві нелінійні ситуації, в яких потенційне граничить з реальним. Зрештою, в стані біфуркації система прагне збалансованості, тому шукає виходу з критичного становища, яке

склалося. При цьому діапазон варіантів виходу з кризи є широким: від вдосконалення чи переходу на вищий рівень до руйнації. До того ж передбачити, якого стану набуде система, неможливо. Тобто в історичному пізнанні на зміну принципу причинності, якого намагається уникнути К. Поппер на шляху окаяніалізму, в синергетиці приходить визнання як елементів причинності, так і спонтанних змін. Такий підхід дає можливість «враховувати як одну з найважливіших обставин руху людства чи його дискретних спільнот (цивілізацій, держав, окремих народів) свободу волі та вибір окремих індивідів та їх груп» [6, с.18].

Отже, синергетика як аспект філософсько-методологічного дослідження пропонує таке бачення історичного процесу, в основі якого перебуває феномен самоорганізації. Він включає в себе сукупність знань про складні утворення (системи), які мають підсистеми різних рівнів існування, шляхів еволюції та автономної самоорганізації. Внаслідок цього історичне дослідження набуває таких рис моделювання історичного процесу, що використовує «квантований» або «кодово-генетичний» підхід. В історії такими «квантами» чи «генетичними кодами» постають архетипи людського буття, що склалися як у різних галузях життя, так і в різні періоди існування людства. Незважаючи на зміни умов функціонування, соціокультурні архетипи постійно відтворюються, постаючи запорукою існування кожної окремо взятої соціальної спільноти, народу.

Це означає, що історичне знання утворюється не через орієнтацію на опис фактів у контексті якоїсь мети, і не внаслідок опису невизначеної суми випадковостей, а завдяки врахуванню «кодів», тобто архетипів життєтворчості людства, які, у свою чергу, перебувають у складній взаємодії один з одним. При цьому синергетичне вчення здатне розглядати будь-яку систему функціонування архетипів історії одночасно і на макрорівні — як цілісність, і на мікрорівні — як складну взаємодію багатьох елементів, що утворюють цілу систему. Розробка та дослідження складної взаємодії соціокультурних архетипів, застосування в цьому сенсі «квантового підходу», на наш погляд, якраз і сприятиме вирішенню багатьох питань як дослідження, так і викладання історичної науки.

Отже, синергетична методологія інтерпретації історії засвідчує, що як історизм, так і історизм в тлумаченні К. Поппера, — це крайнощі. Але синергетичне моделювання історичних процесів відкриває нові можливості тлумачення історії, яке здатне бути альтернативою історизму та історизму в тому плані, як їх розумів К. Поппер.

Література

1. Бердяев Н. Смысл истории. — М., 1990.
2. Носова Г. Контрверзи класичного та некласичного розуміння: «історичне та «неісторичне», міф та образ. // Філософська думка. — 2001. — №4.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.: У 2 т. — Київ, 1994. — Т.1.
4. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.: У 2 т. — Київ, 1994. — Т.2.
5. Поппер К. Злиденність історизму. — Київ, 1994.
6. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. // Український історичний журнал. — 1999. — №3.
7. Свідзинський А. Чи існують закони історії? // Сучасність. — 1998. — №12.
8. Советская историческая энциклопедия. — Т.11. — М., 1968.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991.

Надійшла до редакції 12.07.2004 р.